

CSEPREGI MÁRTA

Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban¹

In this study I compare the structures of attributive participial constructions in a northern and an eastern Khanty dialect. The comparison spans four areas: the marking of voice and of agents of non-finite verbs, the word order in phrases with non-finite verbs, and relative clauses. The corpus is based on a list of Northern Khanty (primarily Kazym) sentences and their corresponding translations into the Surgut dialect. The Northern Khanty sentences are from Elena Kovgan and Elena Skribnik's joint research (1986 and 1991). The sentences were translated into Surgut by native speaker Ludmila Kayukova.

1) Northern and eastern dialects differ in the structure of their attributive phrases; in northern dialects, the agent of the non-finite verb is marked on the noun the attributive phrase modifies, while in eastern dialects it is marked on the non-finite verb itself.

Kaz.	<i>ma</i>	<i>katΛəm</i>	<i>χǔΛ-em</i>	Surg.	<i>katΛəm-am</i>	<i>kua</i>
	1SG	catch-PTC.PST	fish-1SG		catch-PTC.PST-1SG	fish
	'the fish that I caught'					

The study shows that the Surgut dialect has examples of both structures, each of which conveys a different meaning.

2) Khanty does not morphologically distinguish the active and passive voices. The agent of the non-finite verb can therefore take the nominative case, as do subjects of active finite verbs, and it can take the locative case, as do agents of passive verbs.

Surg.	<i>a'e-m</i>	<i>puΛt-əm</i>	<i>ǎwΛ-ət</i>	<i>a'e-m-nə</i>	<i>puΛt-əm</i>	<i>ǎwΛ-ət</i>
	father-1SG	befog-	szán-PL	father-	hitch-	sled-PL
		PTC.PST		1SG-LOC	PTC.PST	
	'the sleds, that my father hitched'					

The two types of structures differ not in voice but in information structure. If the agent of the non-finite verb receives focus, it takes the locative case.

---

¹ A tanulmány a K68061 számú OTKA kutatás keretében készült. Ezúton mondok köszönetet Kubinyi Katának és írásom lektorának a végső megformáláshoz nyújtott, hasznos segítségükért.

3) In languages with OV word order, such as Khanty, participial attributive phrases branch left; the internal structure of smaller, two-part phrases is maintained in the clause.

Surg.   *Λōw moξ-Λ-aΛ*   *pǎwəΛtə-tə*   *niŋ pupi*
           bear cub-PL<3SG   bathe- PTC.PRS   female bear
           ‘female bear washing her cubs’

If the word modified is itself a two-part phrase – a postpositional or possessive structure – the first item, the item to its right, or the head of the phrase, ends up the farthest from the direct complement, at the front of the entire attributive participial phrase:

Kaz.   *ǎpeΛn*   *χǎΛ*   *wεΛ-əŋ*   *nǒrm-ew*
           under-3SG   fish   kill-PTC.PST   bridge-1PL
           ‘the bridge under which we fished’

Surgut Khanty avoids constructions that use this order.

4) Synthetic structures in Khanty have also begun to affect clauses that contain relativizers. The examples I consider show a high occurrence of verbal predicates, rather than finite verbs. The clauses in these cases are appositive attributive phrases introduced by a relativizer.

Keywords: Northern Khanty, Eastern Khanty, participles, attributive phrases, agentive marking.

0. Tanulmányomban egy északi és egy keleti hanti nyelvjárás melléknévi ige-neveket tartalmazó jelzős szerkezeteinek összehasonlító elemzését kívánom elvégezni. Az összehasonlítás négy területre fog kiterjedni: vizsgálni kívánom az ige-nevek ágensének és igenemének kódolási módját, az ige-neves szerkezetek szórendjét, valamint foglalkozom a kötőszós összetett mondatok megjelenésének problematikájával is.

1. A vizsgált korpusz, az adatgyűjtés körülményei

A korpusz alapja egy északi hanti (elsősorban kazimi) mondatsor és annak szurguti nyelvjárású fordítása. Az északi hanti mondatok Elena Kovgan és Elena Skribnik közös tanulmányaiból (1986 és 1991) valók. Mindkét szerző az ún. novoszibirszki iskola neveltje, Kovgan a hanti, Skribnik a manysi infinit szerkezeteket kutatta, utóbbi emellett altaji nyelvekkel is foglalkozott. Első tanulmányukban (Skribnik – Kovgan 1986) hanti és burját, a következőben (Skribnik – Kovgan

1991) hanti és manysi mondatokat elemeztek. Ez utóbbi tanulmány összefoglalását adták elő a debreceni finnugor kongresszuson (Skribnik – Kovgan 1990).

Az 1980/90-es évek fordulóján az obi-ugrisztikában újdonságnak számított, hogy az elemzés nem (folklór) szövegekből kiírt példamondatokon, hanem anyanyelvű beszélőktől célirányos kérdezéssel gyűjtött anyagon alapult. Ezek a mondatok két évtized múltán sem veszítettek aktualitásukból, és alkalmasak más szempontú elemzésre is². Az északi hanti mondatok szurguti fordítása a K68061 számú OTKA kutatás keretében készült 2011 őszén, L. N. Kajukova³ segítségével. Így létrejött egy párhuzamos mondat-sorozat, melynek alapján rá lehet mutatni az északi és a keleti hanti nyelvjárások hasonlóságaira és különbségeire.

Az adatgyűjtés körülményeihez hozzátartozik, hogy Kajukova az északi hanti mondatok orosz fordítását tette át szurguti nyelvjárásra. Szándékosan nem mutatam meg neki az északi hanti eredetit, hogy ne befolyásolja. Az orosz mondat-szerkezet – lévén gyökeresen különböző a hantitól – szintén nem befolyásolta. Ha a fordításvariációk között mégis előfordulnak oroszos szerkezetek, azokról mindig megjegyeztem a fordítót, hogy nem illenek a hanti nyelvi normába. Kajukova minden esetben igyekezett több szurguti hanti variánst megadni, az egyes változatokat nyelvhelyességi sorrendbe állította, s kommentálta őket nyelvtani és stilisztikai szempontból.

Az eredeti Skribnik – Kovgan publikációkban az északi hanti forrásmondatok – a két évtizeddel ezelőtti szűkös nyomdatechnikai lehetőségek miatt – mellékjel nélküli cirill betűkkel íródtak. Annak érdekében, hogy a jelen tanulmánynak egységes legyen az arculata, nemcsak a szurguti, hanem az északi hanti mondatokat is latin betűs fonematikus transzkripcióval közlöm.⁴ A hitelesség miatt viszont a függelékben közlöm az eredeti, cirill betűs mondatokat és orosz fordításukat. Itt utalok az eredeti mondatok előfordulási helyére is.

Az idézett mondatokban megőriztem azokat a (=) jeleket is, melyekkel a szerzők morfológiaileg szegmentálták példamondataikat. A mondatok glosszázása a lipcei szabályok szerint történik.⁵ A rövidítésjegyzék is a függelékben olvasható.

² E. Skribnik és E. Kovgan eredeti tanulmányaikban az 1980-as évekbeli novoszibirszki szintaktikai kutatások fogalmi apparátusát használták. Ennek az elméleti munkának a betetőződése volt az ún. polipredikatív (altaji és szamojéd) nyelvek szintaxisát tárgyaló kötet (Čeremisina et al. 1986).

³ A szurguti nyelvjárás jugani tájszólását beszélő, 1966-ban született pedagógus, tankönyvszerző, újságíró. A forrásmegjelölés nélküli szurguti nyelvjárású mondatok tőle származnak. Ha más forrást használok, minden esetben jelölöm.

⁴ Az átírást Sipos Mária végezte el, amit ezúton is hálásan köszönök.

⁵ <http://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/LGR08.02.05.pdf> A nyelvi adatok sorában nem használok Ø jelet, viszont szögletes zárójelben utalok a szurguti hanti (jeltelen) múlt

2. A participiumok szemantikai rendszerezése

Elemzésem tárgyai tehát olyan jelzős szerkezetek, melyek participiumokat, magyarul melléknévi igeneveket tartalmaznak. A hanti nyelvjárásokban kétféle participium van: a *-tŭ/-t(ə)*

Ha a jelzős szerkezet feje az igenév páciense, az igenevet passzívként tartjuk számon:

- (3a) Kaz *aše-m-n* *kŕr-əm* *oχΛ-ət...*
apa-1SG-LOC befog- PTC.PST szán-PL
- (3b) Szur *aʔe-m* *puΛt-əm* *əwΛ-ət*
apa-1SG befog-PTC.PST szán-PL
'apám befogta szánok'

E két esetet Haspelmath (1994: 153) ágensorientáltnak (agent-oriented) és páciens-orientáltnak (patient-oriented) nevezi.

A mediális igékből képzett igeneveket sem aktívnak, sem passzívnak nem lehet nevezni, ezeket hívja Haspelmath (1994: 157–161) *r e z u l t a t í v n a k* (resultative participles). Ezekben a jelzős szerkezetekben a fej az igenév páciense:

- (4a) Kaz *nőχ* *sər-əm* *törn-ət*
fel szárad- PTC.PST fű-PL
- (4b) Szur *nők* *sur-əm* *pom-ət*
fel szárad- PTC.PST fű-PL
'megszáradt fű'

Tárgyatlan, aktív igéből képzett igenév lehet aktív, akár folyamatos, akár befejezett aspektusú (itt csak szurguti példáim vannak, de a kazimiban is nyilván hasonló szerkezeteket találunk):

- (5a) Szur *nin* *jőt-in* *jű-tə* *wel-t* Chr 104.
2DU vele-2DU jön-PTC.PRS rén-PL
'veletek (ti kettőtökkel) jövő rének'
- (5b) Szur *wönt-a* *jűw-əm* *jəγ* Chr 70.
erdő-LAT jön-PTC.PST emberek
'erdőbe jött emberek'

Ha az intranszitiv igének egyéb bővítménye (hely-, cél-, eszközhatározója) tölti be a jelzős szerkezet fejének a szerepét, a belőlük képzett igenevek átmenetet képeznek az aktív és a passzív értelmű igenevek között. Ezeket Haspelmath (1994: 154) Lehmann nyomán *r e l a t í v p a r t i c i p i u m o k n a k* hívja (Lehmann 1984: 49–58, idézi Haspelmath 1994: 154). Ilyenek többek között a mozgásigékből képzett igenevek:

- (6a) Kaz *mŭŋ* *măn-ti* *pojezd-ew*
1PL megy- PTC.PRS vonat-1PL
'a vonat, amellyel utazunk (a mi menő vonatunk)'

A szurguti adatközlő ennek a szerkezetnek a fordításakor tranzitív igéből képzett, aktív igenevet használt:

- (6b) Szur *məŋ-at* *tu-tə* *tűwt-əŋ* *ăwəΛ*
 1PL-ACC visz- PTC.PRS tűz-ADJZR szán
 'minket vivő vonat (tüzes szán)'

Mediális igéből képzett igenévnek is lehet indirekt tárgya, azaz határozói bővítménye:

- (7a) Kaz *ma* *sem-a* *pīt-əm* *kərt-em*
 1SG szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG
- (7b) Szur *šām-a* *pīt-əm* *puγΛ-əm*
 szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG
 'szülőfalum (ahol születtem, azaz szembe estem)'

3. Az igenév ágensének a jelölése

3.1. Főnévi ágens nominativusban

A (3) mondatban található szerkezet igenévi összetevőjének ágense ('apám') főnévvel van kifejezve. Természetesen vannak ennél bonyolultabb szerkezetek is. Előfordulhat olyan mondat, melyben különbözik az ágens, a birtokosok és az állítmányi funkcióban lévő ige személye, de mindegyik egyértelműen jelölt:

- (8a) Kaz *ma* *aše-m* *wer-əm* *karti-Λ-an* *ma* *jőχan* *pa* *pełək-a* *məsΛə-Λ-Λ-am*

3.2. Személyes névmási ágens nominativusban

3.2.1. A jelzős szerkezet feje az igenév tárgya

Ha az igenév ágensét nem főnév, hanem személyes névmás fejezi ki, akkor azt tapasztaljuk, hogy a keleti és nyugati nyelvjárások különböző megoldásokat alkalmaznak. Nyugaton (azaz az északi és a déli nyelvjárásokban) ilyenkor nem lehet elhagyni a személyes névmást, de szükséges még egy vele koreferens Px is, mely a jelzős szerkezet fejéhez kapcsolódik:

(9a) Kaz   *ma*   *katΛ-əm*   *χŭΛ-em*   *pŭt*   *Λipij-n*   *χăś*

erre hanti nyelvtanában is kitért, és areális (észak-szibériai) összefüggésbe helyezte a jelenséget.

Skribnik – Kovgan 1986-os tanulmányában tizenöt mondat van, és az ágensjelölés mindegyikben kétszeres: személyes névmással és birtokos személyjellel történik. A szurguti adatközlő viszont a személyes névmás használatát redundánsnak, feleslegesnek vélte, szerinte alapesetben elég az igenévhez kapcsolt személyjelölő. A személyes névmásra szerinte akkor van szükség, ha hangsúlyozni akarjuk az ágens személyét.

Az északi hantiban, ha a szerkezetben nincs az igenév ágensétől eltérő birtokosjelölés, a személyes névmás és a Px között egyeztetés/kongruencia áll fenn. Ez azonban megszűnik, ha az ágens és a birtokos különböző. Ilyenkor derül ki, hogy a kazimiban a személyes névmás a valódi ágensjelölő, a Px elsődleges olvasata a possesszív jelentés. A személyes névmás és a Px között ilyenkor természetesen nem lehet kongruencia:

- (11a) Kaz *nāŋ ewt-am jɔʃ-em χűw jām-a ānt jī-Λ.*
 2SG vág PTC.PST kéz-1SG hosszú jó-LAT NEG válik-PRS[3SG]
 'kezem, melyet te elvágta (te vágott kezem), sokáig nem gyógyul meg'.

A szurguti hanti mind az ágenst, mind a birtokost szintetikusan jelöli. Az ágensre az igenévhez járuló 2SG személyjelölő (-a) utal, a birtokosra pedig a 'kéz' szóhoz járuló 1SG -am Px:

- (11b) Szur *wińtāmta-m-a kōt-am kow mārə nōk əntə āɣaɣə-Λ.*
 megvág- kéz-1SG hosszú idő fel NEG gyógyul-PRS[3SG]
 PTC.PST-2SG
 'kezem, melyet megvágta (te vágta kezem), sokáig nem gyógyul meg'.

Hasonló helyzettel találkozunk a (12) mondatban, ahol a *ma* 'én' személyes névmás az ágensre, a jelzős szerkezet fején lévő 2SG személyű Px pedig a ruhák birtokosára utal:

- (12a) Kaz *ma χātΛ-ən sɔrəΛt-Λəmətsöχ-Λmət-s-en pa jeΛΛi mǎn-s-en*
 én ruhák-2SG ruhák-2SG ruhák-2SG én ruhák-2SG

A szurgutiban nincs szükség személyes névmásra, az 1SG személyű PPx és a 2SG személyű Px egyértelmű helyzetet teremt:

- (12b) Szur *ḱātəΛ- nōḱ sārəΛt-əṁ-am sōw-Λ-a nōḱ wārəksə-Λ-a panə mən-ən*
nam

(14b) Szur *mən-γiji-t-əw*   *səŋ – təŋkə*   *jəŋm-əŋ*

dott, ezért valódi birtokos személyjelölő kapcsolódik hozzá. A (c) mondatban viszont az alany személyét jelölő elem járul az igenévhez.

A fenti, (14), (15a), (7abc) mondatokban a határozói vonzatoknak a felszínen nincs jele. A jelzős szerkezet ugyanolyan felépítésű (participium + főnév), mint a szenvedő szerkezetekben, ahol a jelzős szerkezet feje az igenév tárgya.

3.3. Locativusban lévő ágens

Honti szerint (1984: 57) az igenév ágens akkor jelölhető locativusragos névszóval, ha az igenév állítmányi funkciójú pl. Kaz *χōjat-ən want-əm* 'valaki meglátta (tkp. vki által meglátott)'. A locativusragos névszó használati köre ennél sokkal szélesebb. Tudvalevő, hogy a finit igés passzív szerkezetekben a cselekvő Loc. raggal jelölt. Az igeneves szerkezetekben is megjelenhet ez a jelölt ágens. A kérdés az, hogy az alanyesetű ágens tartalmazó szerkezet aktív-e vagy passzív. Skribnik és Kovgan két évtizede írt tanulmányukban (1991: 101) csak azokat a szerkezeteket tekintették passzívnak, melyekben az ágens jelölt. Ezek szerint a (3) példákbeli igenevek aktív értelműek? A szurguti adatközlő kétféle fordítást is lehetségesnek tart:

(3b) Szur *aí'e-m puat-əm*   *āwΛ-ət kāt*   *pōηΔΛ-nə ááá-á-ət*

Azt, hogy a jelölt ágens megléte mennyire nem az aktív–passzív igenemmel, hanem sokkal inkább az aktuális mondattagolással van kapcsolatban, láthatjuk a következő mondatokból, melyekben nem is tárgyas igéből képzett igenévvel van dolgunk:

(16a) Kaz *kūr-əλ* *φχtija* *ma* *pφrm-əθ* *χφj-em* *šejk* *λikaś-əs*

Helyes viszont szerintem az a mondat is, melyben annak ellenére, hogy Loc. ragoz az ágens, az igenév is megkapja az 1SG PPx-et – a bővebb magyarázat sajnos elmaradt, nem tudtam meg, hogy mennyire grammatikus ez a szerkezet:

(16e) Szur *kūr-əλ* *ma-nə* *ǎλəpti* *pörəm-m-* *iki* *tõŋkə* *põtəmt-əγ*
am

Egy másik mese különböző változataiban mindkét szerkezettel találkozhatunk. Egy 1996-ban felvett mesében a siketfajd ezt kérdezi az embertől:

- (18a) Szur *nűŋ mŭwəli wǎr-ʌ-ən ma kǎw ʌi-tə səŋk-əŋ tǎɣə-m-nə?*
 2SG mi csinál- 1SG kő eszik- homok- hely-1SG-
 PRS-2SG PTC.PRS ADJZR LOC
 'te mit csinálsz az én kő evő homokos helyemen?' (JSFOu 92: 198)

Ugyanaz az adatközlő 2008-ban így formálta meg a kérdést:

- (18b) Szur *nűŋ kǎntək kə mŭwəli íet wǎr-ʌ-ən*

---

(20) Szur *tʉ* *nipək* *ʌŋwati* *tʰi* *məj-i*

donságát, vagyis hogy a jelzett szóhoz kapcsolt birtokos személyjelölővel lehet utalni az ágens személyére is. A keleti nyelvjárásokban az igenévhez járuló ágensjelölő felszabadítja a Px-et, hogy az szabadon funkcionáljon a birtok- és egyéb viszonyok jelölőjeként. A PPx-nek az ágensjelölésen túl más funkciója is lehet. Aktív olvasatú igeneves szerkezetben, ahol nincs szükség ágensjelölésre, a PPx az igenév másik argumentumának személyére utal. Erre a vahi nyelvjárásból vannak példáim:

- (22a) V *íu p̄jrn̄ j̄ō-m-ōγ jay t̄aw̄ars̄ay j̄ə-m̄ə jay-na-ti p̄əf̄ä wer̄ə-k̄at̄ə-s-ət*
 az után jön-PTC. nép halott válik nép- üdvöz- csinál-INCH-
 PST-1PL -PTC. COM-PCL let PST-3PL
 PST

‘Ezután a hozzánk jött (jöttünk) emberek a halottakat üdvözölni kezdték’
 (Oč 102/26, idézi Csepregi 1978: 49.)

- (22b) V *min k̄ak̄i-m-na-t̄j w̄əl-m-ōγ jay kat-a joy l̄ə̄ŋa-s-m̄ān*
 1DU báty-1SG- él-PTC. nép ház-LAT be lép-PST-1DU
 COM-PCL PST-1PL

‘mi a bátyámmal a velünk élő (éltünk) emberek házába mentünk’
 (Oč 102/9, idézi Csepregi 1978: 49.)

Egy konferenciaelőadásában Kubinyi Kata (2012) áttekintette az uráli nyelvek ún. ágensparticipiumot tartalmazó szerkezeteinek egyeztetési megoldásait. Ez az igenév egyes nyelvekben, például a finnben külön szófaj, a hantiban azonban leginkább a tárgyas igéből képzett, befejezett melléknévi igenév felel meg neki. Kubinyi öt egyeztetési típust különített el az uráli nyelvekben, ezek közül három előfordul a hanti nyelvjárásokban is: az első a keleti hanti megoldás (ágensjelölés az igenéven), a második a nyugati hanti (ágensjelölés a szószerkezet fején), az ötödik pedig a tulajdonképpeni passzív szerkezet, melyben a Loc. ragos névszó egyedül utal az ágensre. Ez utóbbi az egész hanti nyelvterületen ismert megoldás. Kubinyi az 1. típust tartja régebbinek, és előadásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen körülmények között alakulhatott ki a nyugati hantira jellemző szerkezet. Felvetette azt a lehetőséget, hogy ebben talán része van annak az északi hantiban megfigyelhető folyamatnak, melynek során az ige-tő+igenévképző+PPx felépítésű morfémásorok grammatikalizálódtak, és ige-tő + időjel + Vx felépítésű evidenciális igealakok jöttek belőlük létre. Ezzel a változással az igenév + PPx szerkezet állítmányi funkciójú lett, s így (talán) kizárta azt a lehetőséget, hogy jelzői funkcióban toldalékolhatók lehessenek az igenevek. Valóban, az egyébként gazdag morfológiájú participiumokhoz az északi hantiban alanyi és tárgyi funkcióban lehet személyjelölő elemeket kapcsolni, ha-

tározóként még esetragokat is felvehetnek, állítmányként számjeleket, ezen kívül igesülhetnek is, de jelzőként csak a puszta igenév állhat.

A keleti hantiban viszont, mint fentebb láttuk, a jelzői funkciójú igenév is kaphat személyjelölő elemet. Az igenév + PPx szerkezet igesülése csak az éneknyelvben tetten érhető, a beszélt nyelvben (még) nem ment végbe.

4. A participiális jelzős szerkezet szórendje

Az OV szórendű nyelvek – mint amilyen a hanti is – participiális jelzős szerkezei balra elágazóan épülnek ('bocsait fürdető anyamedve'), és a tagmondatban a kisebb, kételemű szintagmák belső szórendje is megőrződik (Havas 2008: 198, 2010: 177–178). Előfordulnak azonban olyan esetek, melyekben felborul az eredeti szórend. Ezeket vizsgáljuk meg az alábbiakban.

4.1. A jelzős szerkezet feje birtokos jelző

4.1.1. A birtok az igenév ágense

A (23) és (24) mondatokban a jelzős szerkezet fejének (a főmondat alanyának) a birtoka az igenév ágense. Az alábbi mondatban a bázisige intranszitiv:

(23a) Kaz *ńawrem-Λ-aa wɔʃ-a mǎn-əm p̃rəs̃ ike-t ateΛ χǎś-s-ət*

A két tagmondat úgy kapcsolódik össze, hogy alanyaik között birtokviszony van, vagyis az igenév ágense (S_2) a jelzős szerkezet fejének (S_1) a birtoka. A birtokviszonyban az eredeti szórend birtokos–birtok lenne, a mi esetünkben az S_1 -nek meg kellene előznie az S_2 -t ('öreg emberek gyermekei'). Mivel a hantiban nincs genitivus, és ha a birtokos főnévvel van kifejezve, a birtokon nem jelennek meg a Px-ek, az ún. egyenes birtokviszonyban egyedül a szórend alapján tudjuk eldönteni, hogy melyik összetevő a birtokos, melyik a birtok

A (24c) megoldással sem volt elégedett az adatközlő, mert a 3SG személyű PPx azt sugallná, hogy a vadász az ágens, nem a kutyák. Egyértelműbb a helyzet, ha többes számú a PPx:

(24d)	<i>pupi</i>	<i>wiyəɬ-əɬ-ia</i>	<i>amp-əɬ</i>	<i>ort-əŋ</i>	<i>ko</i>
	medve	felver-PTC.PST-3PL	kutya-PL	gazda-ADJR	

(25b) Szur *laŭw* *amp-a-a* *wəj-m-am* *ko* *mantem* *jastəγ-a*

- (26b) Szur *ma* *lele-m* *ḷḷwatij-i* *amp-ət* *wəj-əm* *ko*
 1SG báty-1SG 3SG-ABL kutya-PL vesz-PTC.PST férfi
jastəγ-əḷ

A jelzett szóhoz kapcsolódó Px-nek (*χρj-en* férfi-2SG) itt determináló jelentése van.

4.1.3. A birtok az igenév határozója

A (27) mondatban a 'ház ajtaja' birtokos szerkezet úgy helyezkedik el, hogy a birtokos a jelzős szerkezet feje és Loc. raggal ellátva a főmondat állítmányának határozói bővítménye, a birtok pedig szintén határozói funkciójú, ezúttal Lat. raggal ellátva.

- (27a) Kaz *ɔw-Λ-a mŭŋ wan-a jŭw-əm χɔt-ew-n Λρχs-em wφΛ.*
 ajtó- 1PL közel-LAT jön- ház-1PL- barát- van-
 3sg-LAT PTC.PST LOC 1SG PRS[3SG]

- (27b) Szur *min owpi-Λ-a jŏwət- k̂āt-nə ma jəm Λowəs-em wǎΛ-Λ.*
m-amən
 1DU ajtó-3SG- érkezik- ház-LOC 1SG jó barát-1SG van-PRS[3SG]
 LAT PTC.PST-
 1DU
 'a házban, melynek az ajtajához érkeztünk, jó barátom lakik (mi ajtajához érkeztünk házban...)'

A mellékmondat szórendje itt is úgy alakul, mint a 4.1.2 pontban, a kazimi változatban a határozói bővítmény megelőzi az alanyt ($Adv_2 S_2 V_2 - Adv_1 S_1 V_1$), a szurgutiban az alany, azaz az igenév ágense áll az élen: $S_2 Adv_2 V_2 - Adv_1 S_1 V_1$. Az igenév ágensének személyét a két nyelvjárás az ismert módon jelöli: a szurguti az igenéven, a kazimi a névszón⁹ – mely ezúttal, relatív participiumról lévén szó (vö. 2. pont), az igenév határozói bővítményének része ('a ház ajtajához érkeztünk'). Ebben a kazimi változatban, a (27a) mondatban a birtokos szerkezet alaptagján ('ajtaja') már van Px, mely egy tőle távoli névszóval ('ház') fennálló birtokviszonyt jelöl, az ágens személyét jelölő Px csak erre a másik tagra, a birtokos jelzőre kerülhet (*χɔt-ew* ház-1PL), mely egyben a jelzős szerkezet feje is.

A mondat élén álló határozói bővítmény lehet névutós szerkezet is. A (28) mondat igenévi tagmondatában a kazimi változatban jelenik meg az alapszórend ($S_2 Adv_2 V_2 - S_1 Adv_1 V_1$), a szurgutiban az igenév alanyára csak a PPx utal: $[S_2] Adv_2 V_2 - S_1 Adv_1 V_1$. Az igenév ezúttal folyamatos (participium praesens).

⁹ Az, hogy a kazimi változatban 1PL, a szurgutiban 1DU személyű az agens, abból ered, hogy az orosz fordításban – mely a szurguti mondatok alapja volt – nincs dualis-pluralis megkülönböztetés.

- (28a) Kaz *ma* *ewe-Λ* *ɔΛəŋən* *nəməs-ti* *p̃rəs̃* *ike-m*
 1SG lány-3SG ról gondol-PTC.PRS öreg apó-1SG
nem-χənti *mānem* *imij-a* *Λūwti* *ān* *mă-Λ-Λe.*
 soha 1SG-DAT feleség-LAT 3SG-ACC NEG ad-PRS-SG<3SG
- (28b) Szur *Λūw* *āwi-Λ* *iΛti* *nöməksə-t-am* *p̃rəs̃* *iki*
 3SG lány-3SG ról gondol-PTC.PRS-1SG öreg apó
mantem *kunta* *pə* *ajne* *əntə* *məΛ-təp.*
 1SG-DAT soha kis nő NEG ad-PRS-SG<3SG
 'az öregapó, akinek a lányára gondolok, soha nem adja őt hozzám feleségül.'

4.2. A jelzős szerkezet feje névutó bővítménye

A birtokos szerkezet mellett a névutós szerkezet az, melynek kötött a szórendje. A következő mondatokban a participiumi jelzős szerkezet feje ('kés', 'híd') egyben névutó bővítménye: 'kés felszínén', 'híd alatt'. A (29), (30) mondatokban a participiális jelzős szerkezetben a névutó igen távol kerül alaptagjától, az igeneves szerkezet élére. Je. Skribnik és Je. Kovgan szerint az északi hanti beszélt nyelvben előfordulnak ilyen mondatok, bár nem mindenki tartja őket helyesnek, viszont a nyomtatott forrásokban nem lelhetők fel (1991: 89). A szurguti hanti adatközlő sokat kínlódott a fordításukkal, nem is tudta pontosan visszaadni a kazimi szerkezeteket. Minden bizonnyal a szurguti nyelvjárásban nem lehet a névutót és alaptagját minden egyéb utalás nélkül elválasztani egymástól.

- (29a) Kaz *əχte-Λ-n* *nem-em* *ewt-əm* *keš-em*
 felszín-3SG-LOC név-1SG ír-PTC.PST kés-1SG
ma *isa* *weΛpəsΛə-ti* *wūjΛə-Λ-əm*

A kazimi változatban a névutó és alaptagja összetartozására a névutóhoz kapcsolódó 3SG Px utal. A szurguti változatokban viszont a névutó helyett határozószót találunk (*tōwə* 'oda'). A (b) és (c) változat egyrészt abban különbözik egymástól, hogy eltérő az igenév előtti tárgy és határozó szórendje, másrészt a (c) változatban csak a kontextusból derül ki, hogy ki véste a késre a nevet.

(30a) Kaz *ĩape-ʌ-n* *χũʌ* *wɛʌ-əm* *nõrm-ew* *jĩŋk-ən* *epət-s-a*

4.3. Tanulságok – más szemszögből

Skribnik és Kovgan (1991: 85) a jelzős szerkezetet a következőképpen határozza meg: „közlés egy tárgyról, mely egyidőben a valóság két eseményének részese”.¹⁰

A jelzős szerkezet feje az a mondatrész, melyre két állítás vonatkozik. Amikor a két állítás egymás mellé kerül, a szóismétlést elkerülendő az egyik állítás alanya törlődik, pl.:

- (31) 1. a rózsza piros
 2. a rózsza a vázában van >
 1+2: A ~~rózsza~~ piros rózsza a vázában van. >
 3. A piros rózsza a vázában van.

Ugyanez a változás megy végbe a bonyolultabb szerkezetekben is, pl. a (3) mondatban (az egyszerűség kedvéért most csak magyarul ismétlem meg):

1. Apám befogta a szánokat
 2. A szánok a ház mellett állnak >
 1 + 2: Az apám befogta ~~szánok~~/szánok a ház mellett állnak >
 3. Az apám befogta szánok a ház mellett állnak.

Ha a jelzős szerkezet feje egy kötött szórendű birtokos vagy névutós szerkezet része, ez a törlés szintén megtörténik, és – legalábbis a kazimi nyelvjárásban – a redundáns összetevő törlésével megmarad birtokos vagy névutós szerkezet feje – az eredeti helyén, a mondat élén:

- (27) 1. A ház ajtóhoz érkeztünk.
 2. A házban a barátom lakik. >
 1 + 2: A ~~ház~~ ajtóhoz érkeztünk házban a barátom lakik.
 3a (Kaz) Ajta-**já**hoz érkezett házunkban a barátom lakik.
 3b (Szur) Mi ajta-**já**hoz érkeztünk házban a barátom lakik.

- (30) 1. A híd alatt horgásztunk.
 2. A hidat elvitte a víz. >
 1 + 2. A ~~híd~~ alatt horgásztunk hidat elvitte a víz.
 3a (Kaz) Alatt-**a** horgászott hidunkat elvitte a víz.
 3b (Szur) **Ó** alatt-**a** horgásztunk hidat elvitte a víz.

¹⁰ »...сообщение о предмете, являющемся участником одновременно двух событий действительности.«

A (27/1) és (30/1) mondatok igei személyragja (Vx) a (27/3a) és (30/3a) mondatokban birtokos személyjelölővé (Px), a (27/3b) és (30/3b) mondatokban az igenévi személyjelölővé (PPx) transzformálódva jelenik meg. A tipikusan utótag helyzetű, balra bővülő birtok és névutó Px-et kap, (ajta-ja, alatt-a). Ezek a morfémák helyettesítik a törölt bővítményeket (ház, híd) és egyben utalnak is rájuk, mert ugyanezek az összetevők megtalálhatók a mondat más részén, tőlük – messze – jobbra, a jelzős szerkezet fejében. A szurguti nyelvjárásban a (30/3b) mondatban a névutó elé kívánczik valami, legalább egy személyes névmás.

5. Összetett mondatok infinit és finit igékkel

A kazimi mondatok fordításakor olyan változatok is fel-felbukkantak, melyek az orosz szórendet követték. Az adatközlő, aki anyanyelvtanárként és újságíróként tudatosan védi nyelvjárását az idegen hatástól, minden alkalommal elmondta, hogy ezek bár lehetséges, előforduló, de kerülendő szerkezetek. Ezeknek az oroszos szórendű mondatoknak a hangsúlyozása is eltérő. A mondat főhangsúlya az első szóra kerül, mely a participiális jelzős szerkezet előre hozott feje. Ezt a szót jelentős szünet választja el a mondat többi részétől.

Mondattani szempontból ezek a szerkezetek kétfélék. Egyrészt előfordulnak köztük olyanok, melyek kötőszó nélküliek, és nem finit igét, hanem igenevet tartalmaznak. Ezek képviselik a szintaktikai változás első fokát. A másik csoportban az igenevet finit ige váltja fel, és a vonatkozó mellékmondatot kötőszó vezeti be.

5.1. Kötőszó nélküli, igenevet tartalmazó összetételek

Az ebbe a csoportba tartozó mondatok magyar szemmel értelmező jelzős szerkezetként is felfoghatóak, vagy szó szerint visszafordíthatók oroszra (’рыба, пойманная мною’):

(9d) Szur *қул*

(10c) Szur *ənəλ juɣ-i*

szócskáknak pedig, melyek eredetileg kérdőszók voltak, a szemünk előtt történik meg a vonatkozó névmásokká való grammatikalizációja, hogy később alkalmassak legyenek a kötőszói funkcióra is.

(30e) Szur *nǎrʒʌ*

kódolását és a jelzős szerkezet szórendjét érintik. Az alapvetően szinkrón szempontú leírás mellett megpróbáltam nyomon követni bizonyos nyelvi változásokat is, mind a múlt, mind a jövő irányába. A nyelv múltjának megismerése esetünkben a vonatkozó mellékmondatok kialakulását jelenti. Az összetett mondatok térhódításának és az ezzel összefüggő a grammatikalizációs folyamatoknak, a kötőszók kialakulásának a leírása már a jövőkutatás körébe tartozik.

Az északi nyelvjárásokban a participiumok grammatizálódása két irányban történik: a Px nélküli, ágensre szintetikusán nem utaló alakok melléknévesülnek, az igenév+Px felépítésű, ágensre utaló alakok pedig finit igévé válnak. Az igenév ágensére ezután egy másik személyjelölőt kell használni, a jelzős szerkezet fején levőt – ez azért lehetséges, mert a Px a konkrét birtokláson kívül egyéb viszonyok kifejezésére is alkalmas. Az északi hanti stratégia korlátai akkor mutatkoznak meg, amikor az igenév ágense és a jelzett szó birtokosa különbözik. Ilyenkor az egyeztetési szabályokat félretéve, az igenév előtt álló személyes névmás fejezi ki az igenév ágensét. Egy, a hantihoz hasonló szintetikus szerkesztésmódú nyelvben ez egy olyan változás, mely analitikusabbá teszi a nyelvet.

A grammatikai rövidítések feloldásai:

1	1. személy	NOM	nominativus
2	2. személy	O	tárgy
3	3. személy	PASS	passivum
ABL	ablativus	PCL	partikula
ABES	abessivus	PL	többes szám
ACC	accusativus	PROB	próbálkozást kifejező igeképző
ADJZR	melléknévképző	PRON	névmás
Adv	határozó	PRS	jelen idő
APP	approximativus	PST	múlt idő
COM	comitativus	PTC.PRS	folyamatos melléknévi igenév
DAT	dativus	PTC.PST	befejezett melléknévi igenév
DU	kettős szám	Px	birtokos személyjel
FREQ	gyakorító igeképző	PPx	igenév ágensének személyjelölője
INCH	inchoatív igeképző	SG	egyes szám
INF	főnévi igenév	S	alany
INSF	instructivus-finalis	TRA	translativus
LAT	lativus	V	ige
LOC	locativus	Vx	igei személyrag
NEG	tagadószó		

A források rövidítéseinek feloldásai (a teljes cím az irodalomjegyzékben):

BUFF 22.	Csepregi 2011.
Chr	Csepregi 1998.
JSFOu 92.	Csepregi – Sosa 2009.
Oč	Terěškin 1961.
SK 1986.	Skribnik – Kovgan 1986.
SK 1991.	Skribnik – Kovgan 1991.
VJM	Koškarëva – Pesikova 2006.

A példamondatoknak az eredeti forrásokban szereplő írásképe és fordítása¹¹

- (1) Ма пөших=лал' певл'өпта=ты моипырне вантсэм.
'Я видел медведицу, которая купала своих медвежат.' SK 1991: 86.
- (2) Кеват йингка тах=ум нявремат юхан хонангн ма л'эйтэм войтсэл' па манэма тэсэл'.
'Дети, которые бросали камни в воду, на берегу реки мое кольцо нашли и мне принесли.' SK 1991: 86.
- (3) Асем=н кир=ум эхлат хот пунгалн омыслат.
'Нарты, напряженные моим отцом, стоят возле дома.' SK 1991: 101.
- (4) Нух сор=ум турныт колхозникитн ий пая акитсаит.
'Травы, которые высохли, колхозниками в стог собраны.' SK 1991: 86.
- (6) Вокзал хуся мунг шуваласув, мунг ман=ты поезд=ев си юхтас.
'На вокзале мы увидели, (что) поезд, на котором мы поедem, уже пришёл. SK 1986: 43.
- (7) Ма сэма пит=ум кэрт=эм вэн маланг хонангн омасл.
'Поселок, в котором я родился, на берегу большого озера стоит.' SK 1986: 43.
- (8) Ма асем вер=ум карты=лан ма юхан па пелака омаслаллам.
'Твои капканы, которые сделал мой отец, я за реку поставлю.' SK 1986: 44.

¹¹ Csak abban az esetben közlöm, ha a példamondat nem saját gyűjtésem és nem magyar fordítással jelent meg. A mondatok sorszámai a tanulmány számozását követik

- (9) Ма катл=ум хул=эм пут лыпийн хасис.
'Рыба, которую я поймал, в котелке осталась.' SK 1986: 41.
- (10) Ма сэвр=ум вэн юх=ем эвалт асем хоп верл.
'Из большого дерева, которое я срубил, отец мой лодку делает.'
SK 1986: 41.
- (11) Нанг эвт=ум ёш=ем хув яма ант йил.
'Моя рука, которую ты порезал, долго не заживает.' SK 1986: 44.
- (12) Ма хатлан соралт=ум лэматсух=лан лэматсэн па еллы мансэн.
'Твои одежды, которые я на солнце высушил, ты надел и пошёл.'
SK 1986: 44.
- (13) Нанг вэтш=ум кеш=ен таклы манат питас атум.
'Без моего ножа, который ты потерял, мне плохо стало.' SK 1986: 41.
- (14) Мунг ман=ты тах=ев ар вэнт тайл.
'Место, куда мы поедem, много лесов имеет.' SK 1986: 41.
- (15) Мунг палтам=ум амп=ев мухты хэхлас.
'Собака, которой мы испугались, мимо пробежала.' SK 1986: 43.
- (16) Кур=л эхтыйа ма пэрм=ум хэ=ем шенгк лыкасяс.
'Человек, которому я наступил на ногу, очень рассердился.' SK 1991: 93.
- (17) Тэми вэлэ ма йаңқилтам лор қонәң, ма вглтам лор қонәң. VJM 8.
'Это ведь берег озера, по которому я хожу, на котором я живу.' VJM 9.
- (18a) *nij mīwəli wārən ma kǎw litə sāŋkəŋ tǎŋəmnə?* JSFOu 92: 198.
'What are you doing in my rock-eating sandy place?' JSFOu 92: 199.
- (18b) *nij kǎntək qo mīwəli tət wārən*

- (21) Питы сэвиенг=л вот=ум имен хонты шенгк хорамэнг вэс.
'Женщина, черные косы которой поседели, когда-то была очень красивой.' SK 1991: 90.
- (22a) т'у пырнэ јөмөү јау тэвэрсäү јәмә јаунаты пәт'ä вэрәкәтәсәт.
'После этого живые стали с умершими здороваться.' Оџ. 102/26.
- (22b) мин қақымнаты вәлмөү јау қата јоу ләңасмән.
'Мы с двоюродным братом вошли в дом людей, у которых мы жили.' Оџ 102/9.
- (23) Няврэм=лал воша ман=ум пирась икет атәлт хасьсат.
'Старики, дети которых в город уехали, одни остались.' SK 1991: 91.
- (24) Амп=лал мойпар кури́т=ум вой велты хә постас па пушкан эвалт эслас.
'Охотник, собаки которого подняли медведя, прицелился и выстрелил.' SK 1991: 91.
- (25) Амп=лал ма ләт=ум хә=ем манэма лупас лув амплал ямат.
'Человек, собак которого я купил, говорил мне, что его собаки хорошие.' SK 1991: 92.
- (26) Амп=лал яюм ләт=ум хә лувела лупас амплал ямат.
'Человек, собак которого купил мой брат, говорил ему, что собаки хорошие.' SK 1991: 99.
- (26e) Амп=лал апсем=н ләт=ум хәен лувела лупас, лув амплал ямат.
'Человек, собаки которого куплены моим братом, говорил ему, что собаки хорошие.' SK 1991: 101.
- (27) Ов=л=а мунг вана юв=ум хот=эв=н ләхсэм вәл.
'В доме, к двери которого мы подошли, живет мой друг.' SK 1991: 93.
- (28) Ма эв=ел олангн нәмас=ты пирась ик=ем нәмхәнты манэм имия лувты ан маллэ.
'Старик, о дочери которого я думаю, никогда мне её в жены не отдаст.' SK 1991: 93.
- (29) әхт=эл=н нәмем эвт=ум кешем ма иса велпаслаты вуйлялэм.
'Нож, на котором мое имя нарезано, я всегда на охоту беру.' SK 1991: 89.
- (30) Илп=ел=н хул вел=ум нурм=ев йигкан эпатса.
'Мост, под которым мы ловили рыбу, наводнением снесен.' SK 1991: 89.

Irodalom

- Ackerman, Farell – Nikolaeva, Irina (1997), Identity in Form, Difference in Function: The Person/Number Paradigm. In: Armenian, W. – Ostyak, N. (eds), Proceedings of the LFG97 Conference. CSLI Publications, <http://csli-publications.stanford.edu/LFG/2/lfg97-toc.html>
- Csepregi Márta (1978), Keleti osztják igeneves szerkezetek. NyK 80: 31–53.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. Studia Uralo-Altaica, Supplementum 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Csepregi, Márta – Sosa, Sachiko (2009), Comparable sample texts of Surgut Khanty in 1996 and 2008. JSFOu 92: 193–208.
- Čeremisina, M. I. – Brodskaja, L. M. – Skribnik, E. K. et al. [Черемисина, М. И. – Бродская, Л. М. – Скрибник, Е. К. и др.] (1986), Структурные типы синтетических полипредикативных конструкций в языках разных систем. Наука, Сибирское отделение, Новосибирск.
- Haspelmath, Martin (1994), Passive Participles across Languages. In: Fox, Barbara – Hopper, Paul J. (eds), Voice: Form and Function. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 152–177.
- Haspelmath, Martin (1995), The converb as a cross-linguistically valid category. In: Haspelmath – König 1995: 1–56.
- Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds) (1995), Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Havas Ferenc (2008), A participiumi alárendelés történeti-tipológiai tanúsága az uráli nyelvekben. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. UT 19. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 196–208.
- Havas, Ferenc (2010), Historisch-typologische Zeugnisse der partizipialen Subordinierung in den uralischen Sprachen. FUM 31–32: 171–188.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koškarëva, N. B. – Pesikova, A. S. [Кошкарёва, Н. Б. – Песикова, А. С.] (2006), Варəң йăвəн нєврєм моньчəт. Детские сказки варьёганских ханты. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Kovgan, E. V. [Ковган Е. В.] (1991), Причастные определительные конструкции в западных диалектах хантыйского языка. Автореф. диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Сибирское отделение Академии Наук СССР, Новосибирск.
- Kubinyi, Kata (2012), Agenttipartisiipin lajit uralilaisissa kielissä (kézirat).
- Lehmann, Christian (1984), Der Relativsatz. Günter Narr, Tübingen.

- Nedjalkov, Vladimir P. (1995), Some typological parameters of converbs. In: Haspelmath–König 1995: 97–136.
- Nikolaeva, Irina (1999), Ostyak. Languages of the World. Materials 305. Lincom Europa, München – Newcastle.
- Potanina, Olga (2010), Areal perspective on nominalizations in Eastern Khanty. CIFU XI. Pars II. 61.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1986), Притяжательные аффиксы в определительных конструкциях (на материале бурятского и хантыйского языков). In: Čeremisina, M. I. (szerk.) [Черемисина М. И. (отв. ред.)], Языки народов севера Сибири. Сибирское отделение Академии Наук СССР, Новосибирск. 39–50.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1990), О системе причастных определительных конструкций в обско-угорских языках. CIFU VII. 3С. 296–301.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1991), Система причастных определительных конструкций в обско-угорских языках. In: Ubrjatova, E. I. – Čeremisina, M. I. (szerk.) [Убрятובה, Е. И. – Черемисина, М. И. (ред.)], Языки народов Сибири. Грамматические исследования. Сборник научных трудов. Наука, Новосибирск. 84–107.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1961), Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Академия Наук СССР, Москва – Ленинград.